

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2•2021

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

RESEARCH JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 2•2021

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVRYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, Great Britain

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odesa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNYAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

АБАШИНА Н. С. У пошуках витоків слов'ян. До 100-річчя від дня народження Є. В. Максимова

ПЕТРАУСКАС О. В. Черняхівська культура та гуни (за матеріалами археологічних пам'яток України)

ГОПКАЛО О. В. Приношення одягу в інгумаціях культури Черняхів–Синтана-де-Муреш

ЖАРОВ Г. В., ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В. Зброя Мутинського могильника

БАШКАТОВ Ю. Ю., БІТКОВСЬКА Т. В. Івківці — новий тип пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я

РУДИЧ Т. О., КОЗАК О. Д. Населення Київського Подолу давньоруської доби

Articles

5 ABASHYNA N. S. In Search of the Origins of the Slavs. To the 100th Anniversary of the Birth of Ye. V. Maksymov

15 PETRAUSKAS O. V. Cherniakhiv Culture and the Huns (Based on Archaeological Resources of Ukraine)

33 HOPKALO O. V. Garments Offerings in the Cherniakhiv–Sintana-de-Mureş Culture Inhumations

40 ZHAROV H. V., TERPYLOVSKYI R. V. Weapons of the Mutyn Cemetery

52 BASHKATOV Yu. Yu., BITKOVSKA T. V. Ivkivtsi — a New Late Zarubyntsi Culture Type of Sites at the Middle Dnieper

63 RUDYCH T. O., KOZAK O. D. Population of Kyiv Podil in Ancient Rus Period

Публікації археологічного матеріалу

РИЖОВ С. М., ШУМОВА В. О. Результати археологічних досліджень біля с. Мошурів на Черкащині

МОГИЛОВ О. Д. Другий Михайлівський курган — пам'ятка V ст. до н. е. в Потясминні

Publication of Archaeological Material

80 RYZHOVS. M., SHUMOVA V. O. The Results of Archaeological Investigations Near Moshuriv Village in Cherkasy Region

92 MOHYLOV O. D. The Second Mykhailivka Barrow, the 5th Century BC Monument in the Tiasmyn River Region

Публікації
археологічного матеріалу

- ГАВРИЛЮК Н. О., БОНДАРЕНКО Д. В. Ліпний посуд пізньоархаїчного комплексу Вікторівка I **115**
- ПАВЛЕНКО С. В., БОРИСОВ А. В., СОРОКУН А. А., СЛОБОДЯН Т. І. Тілопальне поховання середини I тис. з Житомирського Полісся **130**

Publication
of Archaeological Materialy

- GAVRYLYUK N. A., BONDARENKO D. V. Handmade Pottery From the Late Archaic Complex of Viktorivka I
- PAVLENKO S. V., BORYSOV A. V., SOROKUN A. A., SLOBODIAN T. I. Cremated Burial of the Middle of the 1st Millennium AD in Zhytomyr Polissia

Хроніка

- Пам'яті Олега Петровича Журавльова **146**
- Свігла пам'ять, професоре! Безкомпромісний Євжен Неуступни **148**

News Review

- In memory of Oleh Petrovych Zhuravliov
- In Loving Memory, Professor! Uncompromising Evžen Neustupný

Г. В. Жаров, Р. В. Терпиловський *

ЗБРОЯ МУТИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Унікальний дружинний Мутинський могильник на р. Сейм належить до пам'яток типу Харівки на східній околиці ареалу латенізованих культур. Звідси, зокрема, походить різноманітна зброя, включаючи мечі, щити і шоломи, що має численні аналогії серед пам'яток фіналу латенського (передримського) періоду на території Центральної та Західної Європи.

Ключові слова: Мутинський дружинний могильник, пам'ятки типу Харівки, зарубинецька культура, пізній латенський (передримський) період, зброя.

У цьому році виповнилося 100 років з дня народження українського археолога Євгена Володимировича Максимова (1921—2008) — відомого дослідника зарубинецької культури, перу якого належать чимало робіт, серед яких дві монографії (Максимов 1972; 1982). Як відомо, пам'ятки зарубинецької культури небагаті на знахідки зброї, представленої лише поодинокими екземплярами. Навіть у Чаплинському могильнику на майже 300 поховань припадає лише 14 могил з вістрями списів і дротиків (Поболь 1971, с. 100—105). Отже, на відміну, наприклад, від пшеворської та оксифської культур, на зарубинецьких могильниках відсутні поховання воїнів із спеціалізованою зброєю типу мечів та щитів. На загальному тлі поховань Середнього і Верхнього Подніпров'я та Прип'ятського Полісся, характерних для порівняно егалітарного суспільства носіїв зарубинецької культури, різко виділяються матеріали Мутинського могильника на р. Сейм (лівої притоки Десни). Цей могильник, в якому поховані воїни-професіонали, очевидно, належав особливій культурній групі, «пам'яткам

типу Харівки» — найбільш східному локальному варіанту зарубинецької культури.

Слід згадати, що свого часу Є. В. Максимов включив Харівку до зведення зарубинецьких пам'яток лісостепового Подніпров'я, зазначаючи наявність тут деяких форм посуду, подібних до пшеворських (Максимов 1972, с. 54—55). Як окрему культурну групу пам'ятки типу Харівки виділили А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський на початку 1990-х рр. після розкопок поселень Красне 4, Чаплищі 3, Пересипки 1 та Литвиновичі 3. Отримані матеріали показали своєрідність цих пам'яток на тлі зарубинецької культури. Найсхідніші з її локальних варіантів, вони разом з тим відрізняються найбільш численними і виразними західними елементами. Зокрема, частина посуду пов'язана за походженням з центрально-європейським культурним колом, у першу чергу з пшеворською і ясторфською культурами (Обломський, Терпиловський 1994, с. 159—162, рис. 1—9; Обломський, Терпиловський 1994).

Поховальний обряд носіїв пам'яток типу Харівки до останнього часу був невідомий за винятком єдиного комплексу поблизу Пересипок (Кухаренко 1970). Від нього багатством інвентарю сильно відрізняється Мутинський могильник, розташований поблизу с. Мутин Кролевецького р-ну Сумської обл. Пам'ятку досліджувала навесні 2010 р. Лівобережна експедиція Інституту археології НАН України. Розкопки її стали можливими після випадкової знахідки О. Лебеда кремаційного поховання наприкінці 2009 р. (Терпиловський, Білинська 2010). Загальна інформація про ці матеріали опублікована (Terpilovskiy, Zharov 2013; 2018; Жаров, Терпиловський 2014).

Компактний могильник розташований на краю правого берега р. Сейм, порослого деревами. Корінний берег тут утворює низку мисів, розчленованих глибокими ярами. На одному з мисів виявлено невелике городище, відділене з напольного боку високим крутим валом. У шурфах на майданчику городища трапилися знахідки скіфського періоду та роменської

* ЖАРОВ Геннадій Вікторович — заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-5177-9278, lae-oasu@ukr.net

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — доктор історичних наук, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ORCID 0000-0001-8111-0794, rostf@knu.ua

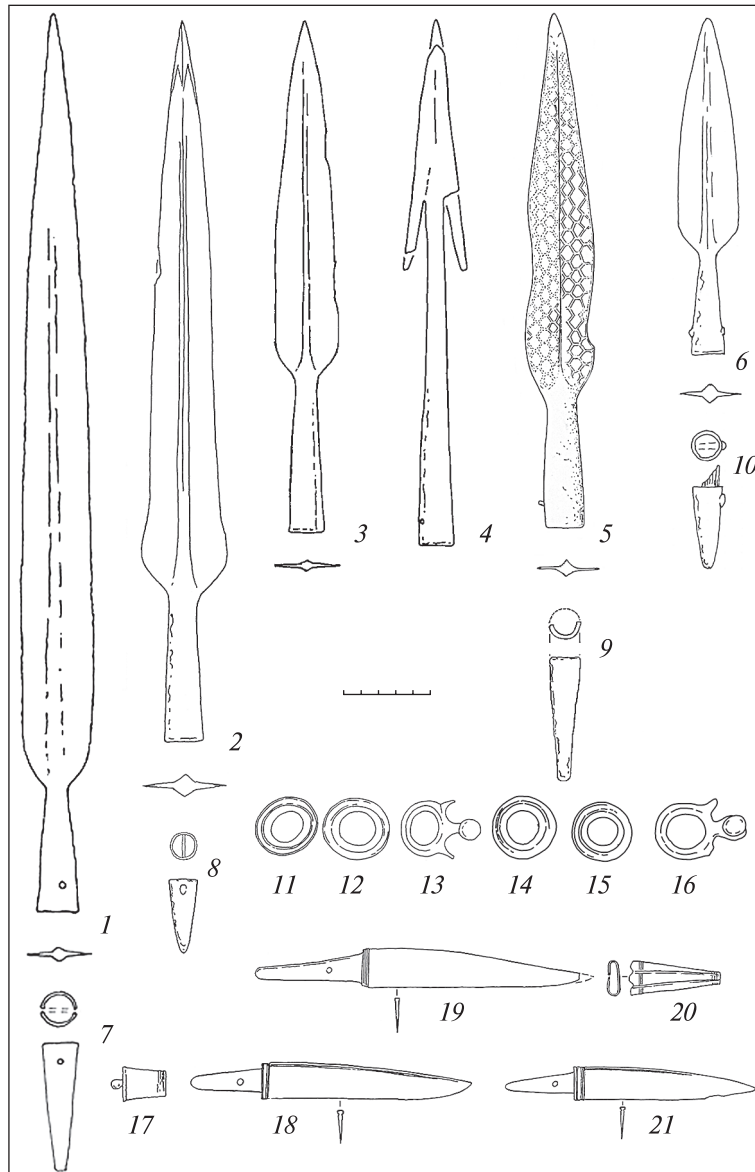

Рис. 1. Мутин. Залізні наконечники списів, втки, частини поясів та ножі: 1, 7, 11–13, 17, 18 — поховання 1; 2, 8, 19, 20 — поховання 8А; 3, 4, 14–16 — поховання 4; 5, 9 — поховання 3; 6, 10 — поховання 12; 21 — поховання 8Б. Рисунки Р. В. Терпиловського та І. М. Ігнатенка

Fig. 1. Mutyn. Iron spearheads, sockets, parts of belts and knives: 1, 7, 11–13, 17, 18 — burial No. 1; 2, 8, 19, 20 — burial No. 8A; 3, 4, 14–16 — burial No. 4; 5, 9 — burial No. 3; 6, 10 — burial No. 12; 21 — burial No. 8B. Drawings by R. V. Terpylovskiy and I. M. Ihnatenko

культури. Під городищем, у верхній частині крутого схилу, на висоті близько 20 м над заплавою, переважно в межах невеликого майданчика й розташований могильник.

Окрім згаданого вище поховання 1 (2009 р.) на площі близько 360 м² виявлено ще 13 поховань з тілоспаленнями (серед них одне парне і одне зруйноване). Таким чином, в цілому могильник складався з 14 поховань. Цілком можливо, що якась частина поховань могла бути зруйнованою під час посадки дерев півстоліття тому. Втім, поза комплексами індивідуальні знахідки

були практично відсутні. Очевидно, кількість зруйнованих поховань навряд чи перевищувала одне-два (Terpilovskiy, Zharov 2013, с. 409).

Мутинський могильник з багатьох сторін є унікальним не лише для Східної, але й Центральної і Західної Європи. Усі поховання, урнові кремації, очевидно, належали воїнам-професіоналам високого рангу. Кожне поховання супроводжувалося представницьким набором зброї, до якого входили меч і наконечник списа, а також умбон (або його частина). По два мечі та наконечники списів містило по-

ховання 7. У похованнях 4 і 13 виявлено по чотири наконечники списів різних типів.

Особливий інтерес представляє парне поховання 8 «братів по зброї», що містило два скупчення перепалених кісток. Воно складалось з поставлених поряд керамічної урни та бронзового відерця, накритих двома умбонами. Поховання 8А супроводжувалось двома наконечниками списів, двосічним і однолезовим мечами, шоломом, бойовим ножом, парою шпор та двома фібулами. У невеликій урни поховання 8Б меч і спис були відсутні, але у сітулі знайдено частини піхов однолезового меча, ніж, пара шпор і три фібули (Terpilovskiy, Zharov 2013, fig. 2; 3).

Як відомо, у давніх суспільствах спалювалось не лише тіло небіжчика, але й посмертний набір різноманітних речей. Саме зброя була особливо важливою по обидві сторони смерті — як у цьому, так і в потойбічному світі — для людей, похованих у Мутині. Такий ритуал пов'язаний з можливістю передавання поховального інвентарю в інший світ, його очищували вогнем, навмисно псували для захисту від можливих негативних дій небіжчика тощо.

Антропологічними дослідженнями перепалених кісток зі слідами металу з Мутина доведено, що в момент спалення небіжчик, очевидно, був у випростаному стані з покладеним поряд списом, мечем на поясі чи портупей, шоломом на голові. До поясу також підвішувалися шпори, а щит був покладений поверх тіла (Slobodian, Terpilovskij 2020).

Усі категорії зброї знаходять більш-менш близькі аналогії серед матеріалів багатих на зброю пшеворської і оксидської культур, проаналізованих в узагальнювальних монографіях польських дослідників (Bochnak 2005; Łuczkiewicz 2006), а також на території Західної Європи (Німеччина, Швейцарія, Франція) та Скандинавії.

Наконечники списів

Найбільш масовою категорією зброї є древкова — з поховань походить 21 наконечник списів. Крім двох невеликих виробів, усі вони були зігнуті навпіл. Основна маса наконечників характеризується порівняно довгим вузьким пером з максимальним розширенням у нижній частині, більш чи менш чітким поздовжнім ребром жорсткості та короткою втулкою. Загальна довжина в межах 41,5—57,5 см. Вони належать переважно до типів F і L, за П. Лучкевичем (Łuczkiewicz 2006, s. 113—118, 121—126, рис. 36;

37; 41; 42), або до типів 3 і 6—7, за Т. Бохнаком (Bochnak 2005, s. 76—77, tabl. XXII; XXIII; XXV). Одиначними екземплярами представлені невеликі наконечники завдовжки 18—20 см (поховання 10 і 12) і двошипні списи з довгою втулкою (поховання 4 і, можливо, 13). Ці екземпляри, очевидно, належали металевим дротикам.

У нижній частині втулки, як правило, пробиті два отвори під штифти для фіксації наконечника на деревці. Так само оформлені й конічні втоки типу I (Kontny 1999) для тильної частини древка (рис. 1: 1—10). Самі древка, як видно за рештками деревини у втоці з поховання 12, були зроблені з ясеня.

Хоча реставрація знахідок з Мутина ще не закінчена, на деяких наконечниках можна помітити витравлені візерунки (рис. 2). Зокрема, асиметричний спис із поховання 3 орнаментований шестикутниками у вигляді бджолиних стільників (рис. 1: 5). Прикрашені наконечники списів доволі поширені на кельтській території. В культурах германського кола, як от пшеворській, ця традиція відома у вигляді геометричних візерунків. Зокрема, наконечники списів, орнаментовані зигзагами, походять з поховань 26а і 66 могильника Облин (Czarnecka 1997, s. 295—296; Bochnak 2005, s. 81—82).

Варто зазначити, що взагалі древкова зброя була особливо популярною серед носіїв пшеворської та оксидської культур: у 200 могильниках знайдено близько 1000 наконечників списів і дротиків передримського періоду (Łuczkiewicz 2006, s. 247).

Мечі

Усі мечі після поховального вогнища піддавалися деформації, загалом їх згортали кілька разів «пакетом» разом з піхвами. Усі екземпляри цілі, за винятком меча з могили 1, в якого обламані кінець леза і частина руків'я. Практично усі вони (14 екземплярів) — двосічні довгі мечі латенського типу зі скошеними плічками, трохи звуженим і заокругленим кінцем, що дещо відрізняються за розмірами, пропорціями та перетином леза. В основному вони належать до типу III4 і, можливо, III5, за П. Лучкевичем (Łuczkiewicz 2006, s. 39—41, рис. 8, 9), або до типів 2—5, за Т. Бохнаком (Bochnak 2005, s. 25, tabl. II—V). Загальна довжина 90,5—100,5 см при довжині руків'я 15—21,5 см, ширина клинка у верхній частині 3,4—6,0 см. У більшості випадків збереглися кулеподібне закінчення стрижнеподібного руків'я та коротка лукоподібна гарда (рис. 3: 1—6).

Рис. 2. Мутин. Фрагмент орнаментованого наконечника списа з поховання 5 (фото Г. В. Жарова)

Fig. 2. Mutyn. The Fragment of an ornamented spearhead from burial No. 5 (photo by H. V. Zharov)

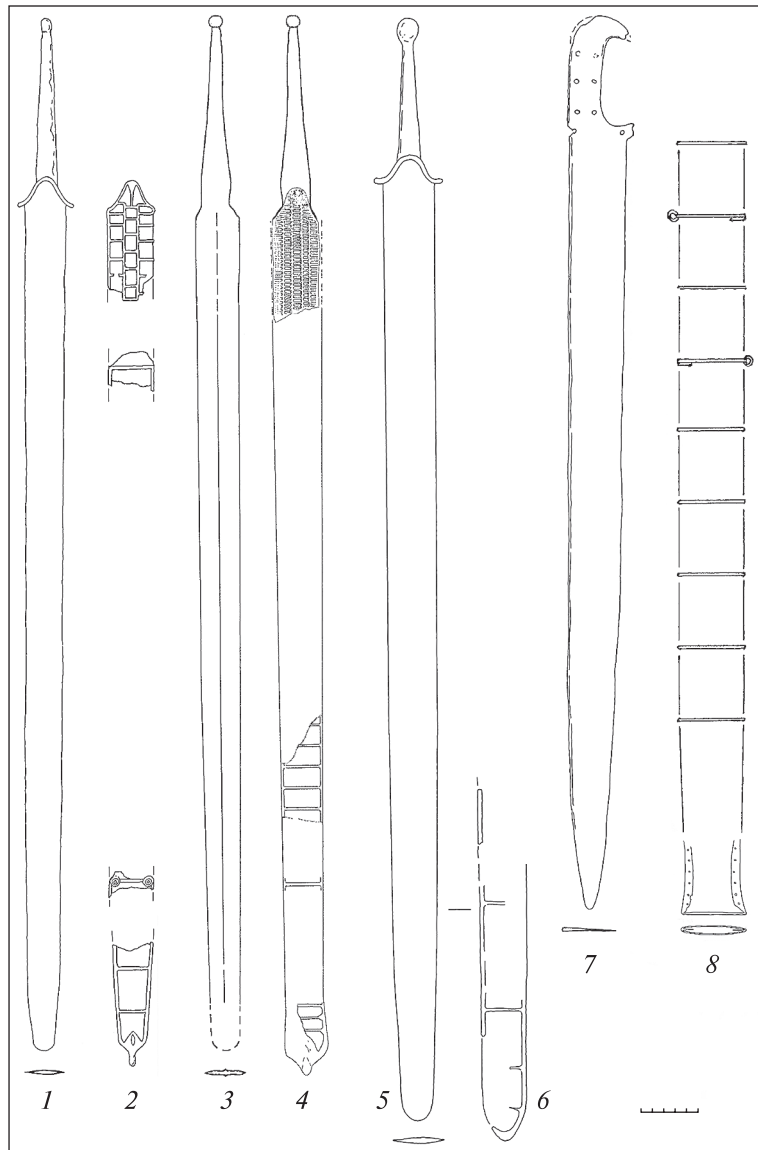

Рис. 3. Мутин. Залізні мечі та піхви: 1, 2, 7, 8 — поховання 8А; 3, 4 — поховання 3; 5, 6 — поховання 7. Рисунки Р. В. Терпиловського та І. М. Ігнатенка

Fig. 3. Mutyn. Iron swords and scabbards: 1, 2, 7, 8 — burial No. 8A; 3, 4 — burial No. 3; 5, 6 — burial No. 7. Drawings by R. V. Terpylovskiy and I. M. Ihnatenko

Фрагменти піхов дозволяють припустити, що їхня тильна сторона була виготовлена з тонкої залізної бляхи зі скобою для підвішування у верхній частині. Ажурна лицева сторона піхов у нижній частині звичайно утворювалась із вузьких поперечних перегородок і фігурного наконечника. Дуже цікавою є знахідка кількох піхов, прикрашених у стилі, що імітує ажурну техніку *opus interrasile*. Зокрема, верхні частини піхов з поховання 3 орнаментовані опуклими «бджолиними стільниками», з поховання 8А — «гратками» та з поховання 4 — S-подібними композиціями. Більшість піхов мечів з Мутина належить до типів 5, 6,

за П. Лучкевичем (Łuczkievicz 2006, s. 62—65, гус. 17), або до типів VII і VIII, за типологією Т. Бохнака (Bochnak 2005, s. 40, tabl. XIV). Зокрема, близькі аналогії піхвам з могили 8А походять з кількох поховань могильника Облин (Czarnecka 2007a).

На думку польських дослідників, більшість мечів латенського типу (якщо не усі) є наймасовішою категорією кельтського імпорту в ареалі пшеворської та оксивської культур. На кельтське походження вказують як форма самої зброї, так і складна технологія виготовлення клинків. Однак особливою досконалістю відрізняються металеві (як бронзові, так і за-

Рис. 4. Мутин. Ніж з наконечником піхов з поховання 8А (фото Г. В. Жарова)

Fig. 4. Mutyn. A knife with the scabbard tip from the burial No. 8A (photo by H. V. Zharov)

лізні) частини піхов, технологія виробництва яких була недоступна пшеворським і оксивським ковалям (Bochnak, Czarnecka 2004—2005; Bochnak 2015, s. 81—84).

Звичайно сам меч, піхви, пояс або портупея складали єдиний комплекс. Разом з мечами у похованнях Мутина знайдені масивні кільця та застібки з штирем під отвір у реміні. Наприклад, застібки із «зачепом» на виступі та «крильцями» з боків (Bochnak 2005, s. 57—59; 2015, s. 69—70) трапились у похованнях 1, 4, 10—12 (рис. 1: 11—16). Повний набір частин портупеї з двох кілець і застібки виявлені у похованнях 1 і 4. У низці комплексів трапились або кільця, або застібки. У похованнях 2, 3, 8А, 8В частини поясів відсутні.

Єдиний однолезовий меч з поховання 8А мав довжину 82,5 см при ширині клинка 5,2 см у верхній частині, а також руків'я з отворами для кріплення з допомогою клепок бокових накладок. Його піхви, судячи за залізними деталями, що збереглися, складались з двох дерев'яних пластин, з'єднаних поперечними С-подібними скріпами, зокрема двома з кільцями для підвішування, та сплющеного закінчення (рис. 3: 7, 8). Форма руків'я дозволяє співвіднести цей виріб з однолезовими мечами оксивської та пшеворської культур типу W.ПІВ (Łuczkiwicz 2006, s. 68) або типу F (Bochnak 2005, s. 65, tabl. XIX).

Ножі

У більшості випадків комплекс воїнського спорядження доповнювався ножами. Бойові ножі довжиною до 17 см іноді мали вузькі виїмки вздовж спинки з обох боків лева, клепку і профільовану муфту для кріплення дерев'яного руків'я. Крім того, на кінець руків'я ножа з поховання 1 за допомогою довгої клепки, очевидно, був насаджений залізний циліндр. Піхви, скоріш за все, були шкіряними: фігурні наконечники з тонкої залізної бляхи трапились у похованнях 1, 4, 5, 8А, 12 (рис. 1: 17—21; 4). Три більших наконечники піхов кинджалів або списів походять з поховання 13. Ніж, руків'я

якого зроблене з перегнутого навпіл залізного прута, знайдений у могилі 7.

Умбони

Умбони щитів або їхні фрагменти є в кожному похованні. Звичайно вони розташовані у верхній частині урни, куполом догори. Деякі вироби сильно деформовані чи погано збереглися. Очевидно, за принципом *pars pro toto* у поховання 9—13 було покладено лише по кілька блях-клепок або фрагмент обода. Діаметр умбонів 16—24,5 см, купола 10—12,5 см. Форма купола в основному близька до циліндроконічної, іноді з виділеним вістрям. Куполи умбонів з поховань 1 і 3 закінчуються шипами. Як правило, умбон кріпився до щита великими (діаметром до 6,0 см) шістьма, інколи — вісьмома клепами (поховання 8А). 12 більш дрібних блях (діаметром близько 2,0 см) зафіксовані в умбонах з поховань 3, 7, 13. У могилі 3, крім умбона з шипом та 12-ма клепами знайдено ручку щита з фігурними закінченнями (рис. 5: 4—7; 6). Вважається, що умбони, подібні до мутинських, кріпилися до відносно невеликих круглих щитів.

Кілька умбонів з Мутина, що непогано збереглися, можна віднести до типів 7, 10 і 11 класифікації пшеворських умбонів Т. Бохнака (Bochnak 2005, s. 107—108, гус. 35, tabl. XXXIV—XXXVI). Аналогії мутинським умбонам можна знайти також у Скандинавії та Західній Європі. Зокрема, умбон, аналогічний знахідці з поховання 3, походить з відомого галлського опідуму Алезія (Bochnak 2005—2006). За усною інформацією того ж автора, частина умбонів знаходить паралелі серед матеріалів Норвегії.

Шоломи

Захисне спорядження представлене також унікальними не лише для Східної, але й Центральної та Західної Європи, залізними шоломами. З поховань 8А та 12 походять цілі шоломи, використані як урни, вставлені у керамічні посудини, а з могил 4, 5 і 13 — фрагментовані. В цілому,

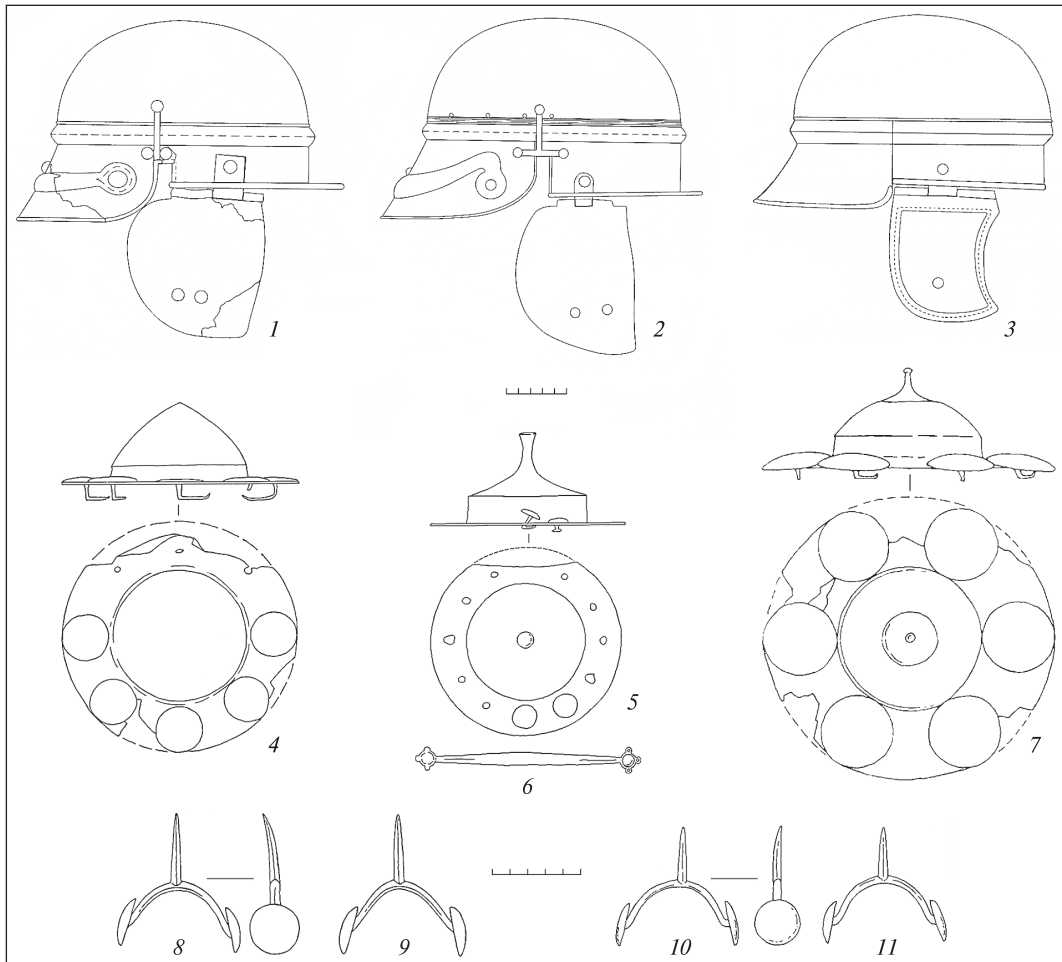

Рис. 5. Мутин. Залізні шоломи, умбони щитів та шпори: 1 — поховання 4; 2 — поховання 5; 3, 4 — поховання 8А; 5, 6 — поховання 3; 7–9 — burial 8А; 11 — поховання 8В. Рисунки Р. В. Терпиловського та І. М. Ігнатенка

Fig. 5. Mutyn. Iron helmets, shield umbos and spurs: 1 — burial No. 4; 2 — burial No. 5; 3, 4 — burial No. 8A; 5, 6 — burial No. 3; 7–9 — burial No. 8A; 11 — burial No. 8B. Drawings by R. V. Terpylovskiy and I. M. Ihnatenko

шоломи належать до пізнього східнокельтського типу (Schaaf 1988, s. 307), т. зв. *Novo Mesto*, поширеного від Франції та Швейцарії до Словенії (Mihaljević, Dizdar 2007, s. 123–128), хоча і відрізняються низкою деталей.

Кожний шолом виготовлений з трьох елементів: напівсферичного купола, передньої частини (з козирком чи без) і напотиличника, а також нащічників, прикріплених петлями до передньої частини (рис. 7; 8). З внутрішнього боку нащічників і напотиличника були розташовані петлі, через які просилився ремінь (рис. 5: 1–3). Нащічники і напотиличники шоломів з поховань 12 і 13 декоровані опуклими орнаментальними композиціями. Після реставрації шолома з поховання 12 з'ясувалось, що він був покритий тонким шаром міді, яка, очевидно, мала захищати залізо від іржі.

Важливо, що на кістках черепів з поховань 2, 3, 6, 7, 9, 11 зафіксовані відбитки мета-

лу. Отже, крім цілих або фрагментованих шоломів, згаданих вище, вони були на голові практично у кожного воїна в процесі кремації, хоча не завжди покладались у могилу (Slobodian, Terpylovskij 2020). У цьому зв'язку варто згадати поховання 25 на могильнику Семехув, де як урна використано єдиний знайдений на території Польщі латенський шолом (Jażdżewska 1994, s. 108–110).

Шпори

Однотипні шпори (20 екз.) з довгим шипом і великими опуклими шлямпами на кінцях дужки належать до підгрупи А, за Є. Гінальським (Ginalski 1991, s. 55–56). У більшості випадків вони були парними (поховання 1, 4, 5, 8А, 8В, 9, 10, 11). По одній шпорі трапилося у похованнях 2, 6, 7, 12, а у похованнях 3, 13, 14 вони були відсутні (рис. 5: 8–11). Близькими анало-

Рис. 6. Мутин. Фрагмент ручки щита з поховання 3 (фото Г. В. Жарова)

Fig. 6. Mutyn. A fragment of the shield handle from burial No. 3 (photo by H. V. Zharov)

гіями мутинським шпорам є знахідки з пшеворських могильників Ступск-Колонія і Гринів (Łuczkiwicz 2006, s. 148, рис. 50: 5, 8).

Отже, з Мутина походить доволі представницький набір зброї та воїнського спорядження. Проте, скоріш за все, до могил потрапили не всі речі, якими воїни користувались за життя. Нагадаємо про поламаний меч з поховання 1, фрагменти умбонів та сліди шоломів на кістках з низки могил.

Престижний характер поховань підкреслювався якісними посудинами, що слугували урнами. В похованнях 9, 12 і 14 рештки

кремації були покладені у чорнолошені керамічні посудини, подібні знахідкам з пам'яток типу Харівки. У похованнях 1 і 4 в керамічні вази були додатково вміщені імпортні металеві посудини. Останні були урнами у 11 похованнях: у цій якості виступали вісім ситул різних розмірів і форм (поховання 1, 2, 4, 5, 8Б, 10, 11, 13), а також два низьких тази (поховання 3 і 6) та біметалевий котел (поховання 7). Їхньому розгляду присвячена окрема стаття (Жаров, Терпиловский 2013). Серед знахідок, врахованих Г. Ю. Еггерсом на території *Germania libera*, низка металевих посудин кельтського і римського походження використовувалась як поховальні урни кремаційних поховань ясторфської культури (Eggers 1951, S. 41, Taf. 8: 67).

Подібні комплекси відомі й на території Польщі. За даними Т. Домбровської, римський посуд потрапляв на територію *Barbaricum* двома хвилями протягом фаз А2 і А3 пізнього передримського часу (Dąbrowska 1988, s. 206—211).

Поховальний обряд Мутина знаходить найближчі відповідники серед таких латенізованих культур північно-західного кола як пшеворська і оксивська. Саме для них характерні урнові кремації, що супроводжуються ритуально погнутою або поламаною зброєю (передусім наконечниками списів і мечами). За даними П. Лучкевича, окремі екземпляри і набори

Рис. 7. Мутин. Шолом із поховання 8А (фото Г. В. Жарова)

Fig. 7. Mutyn. The helmet from the burial No. 8A (photo by H. V. Zharov)

Рис. 8. Мутин. Шолом із поховання 12 (фото Г.В. Жарова)

Fig. 8. Mutyn. The helmet from the burial No. 12 (photo by H. V. Zharov)

різноманітної зброї зафіксовані приблизно у двохстах пшеворських і ста оксивських похованнях передримського часу, причому як урни для перепалених кісток імпортовані бронзові посудини використані в десяти похованнях із зброєю (Łuczkiewicz, Terpilovskij 2012, s. 165—166). Зокрема поховальний набір, до якого входили меч, спис і щит, досить типовий для пшеворських поховань за зброєю, складаючи в різні періоди від 12 до 19 % (Bochnak 2005, s. 142—147). В кельто-германському середовищі відомі й парні поховання з двома наборами зброї (Czarnecka 2007), подібні похованню 8 Мутина.

Разом з тим, слід зазначити, що поховання воїнів у пшеворських та оксивських могильниках розташовані поряд з могилами пересічного населення, які й складають більшість. Лише окремі поховання містять повний комплект озброєння, до якого входили меч, спис, щит тощо (Łuczkiewicz 2006, s. 226—240). Нагадаємо, що кожне з мутинських поховань супроводжувалося саме набором зброї. Крім того, наявність у похованнях шпор, на думку польських дослідників, свідчить про особливо високий, «офіцерський», статус похованих у військовій ієрархії. Цікаво зазначити, що парні шпори на території Польщі в цей час трапляються порівняно рідко — в семи пшеворських і чотирьох оксивських похованнях відповідно (Łuczkiewicz 2006, s. 146), в той час як у Мутинському могильнику вони наявні у восьми могилах.

Оскільки кожне з поховань Мутинського могильника супроводжувалося численним інвентарем, ці комплекси порівняно надійно датовані. Такий набір зброї та воїнського спорядження в цілому характерний для фіналу передримського часу. Мечі (з піхвами), наконечники списів і умбони знаходять численні аналогії у похованнях пшеворської та оксивської культур фаз А2—А3. Разом з тим, поєднання вказаних вище типів мечів, їхніх піхов, наконечників списів, умбонів характерне якраз для фази А3 (Łuczkiewicz 2006, s. 151—153). Пізнім передримським часом, переважно фазою А3, датуються також шпори підгрупи А, за Є. Гінальським (Ginalski 1991, s. 55—56). Застібки «з крильцями» типу К.49, за Ю. Костшевським (Kostrzewski 1919, Abb. 49), та масивні кільця використовувались у поясах або портупелях для підвішування мечів від межі фаз А1/А2 до кінця передримського часу (Dąbrowska 1988, s. 30; Bochnak 2005, s. 57—58; 2015, 69—70).

Найчіткішими хронологічними індикаторами є фібули пізньолатенської схеми типу N-а, за Ю. Костшевським (Kostrzewski 1919,

Abb. 24), 13 екземплярів яких походять з поховань Мутина. Такі вироби, як і подібні до них фібули типу М (з верхньою тятивою), поширені в комплексах ряду латенізованих культур пізнього передримського періоду, головним чином ясторфської, пшеворської та оксивської, меншою мірою зарубинецької. Низка подібних фібул походить з могильника Долинани, який звичайно відносять до поянештілукашевської культури (Смирнова, Мегей 2000, рис. 3: 22). На думку Т. Домбровської, фібули типу N характерні для пшеворської культури другого горизонту фази А3, причому найбільш пізніми є екземпляри значних розмірів з ажурними ніжками (як низка фібул з Мутина). Цей горизонт датується передостаннім десятиліттям I ст. до н. е. — початком другого десятиліття I ст. н. е. (Dąbrowska 1988, s. 61—62; 2008, s. 29—32; Völling 1994, s. 199—200).

Типологічно більш ранньою є фрагментована фібула середньолатенської схеми з поховання 7, типова для фази А2. З того ж комплексу походять два мечі з фрагментами піхов типу III, за типологією Т. Бохнака, та біметалевий котел типу E.5, характерний для фази А2 пшеворської культури (Dąbrowska 1988, s. 29, tabl. III). Слід зазначити подібність цієї застібки до т. зв. «лангобардських» фібул, поширених головним чином в нижній течії Ельби (Völling 1994, s. 172—178).

З другою хвилею римського імпорту, зважаючи на численні знахідки фібул типу N-а, можна пов'язати основну масу металевих посудин з Мутина. Скоріш за все, поховання Мутинського могильника в цілому синхронні в межах передримського часу А3, і були здійснені в діапазоні середина I ст. до н. е. — початок I ст. н. е., тяжіючи, скоріш за все, до межі ер.

Як вже зазначалося, бронзові та парадні керамічні посудини, використані як урни, а також комплекс зброї та воїнського спорядження, до якого входили мечі та шоломи, а також в більшості випадків і шпори, свідчать про високий соціальний статус похованих. Порівняно незначна кількість поховань з престижним інвентарем та ізольований характер могильника, очевидно, вказують, що тут поховані представники військової дружини. На «західне» походження дружинників, прибулих на Сейм, в першу чергу, вказує комплекс озброєння, типовий для низки культур пізньолатенського кола. Як відомо, ним користувалися не лише етнічні кельти, але й інші носії латенізованих культур, додаючи іноді власні зразки «національної» клинкової зброї: гето-даки — серпо-

подібний меч-сіку, германці — прямий одно-лезовий меч-сакс тощо. Однолезовий меч з поховання 8, типовий для оксивської та, меншою мірою, пшеворської культури, дозволяє припустити германське походження дружини або принаймні окремих її членів (Terpilovskiy, Zharov 2013, p. 417).

Парадні керамічні посудини, типові для пам'яток типу Харівки, використані у похованнях 1, 4, 8А, 9, 12 і 14, можуть вказувати на включення мігрантів до структури місцевих племен. Це цілком вірогідно, враховуючи контакти носіїв пам'яток типу Харівки з населенням Центральної Європи з часу їхнього виникнення.

Синхронність здійснених поховань, можливо, свідчить, що дружинники загинули в одній з битв. У той же час, перемога, ймовірно, залишилася за ними — одноплемінники поховали їх з дотриманням усіх деталей ритуалу, не рахуючись з витратами, на окремому могильнику.

Хоча кремації в імпортованих металевих посудинах, використаних як урни, супроводжували зброєю, трапляються в пшеворській і оксивській культурах, подібні дружинні некрополі там не відомі. Певною аналогією Мутинському могильнику можуть бути поховання воїнів горизонту (чи культури) Гроссромштедт межі ер в Середній Німеччині та Чехії (Droberjar 2006).

Таким чином, унікальність Мутина полягає в тому, що він є винятково дружинним могильником фіналу передримського часу, розташованим, крім того, на східній околиці ареалу латенізованих культур.

Комплекс озброєння, що складає основну частину інвентарю кожного поховання Мутина має близькі аналогії в германських культурах Середньої Європи зі значним кельтським впливом. До таких латенських рис належать імпортовані двосічні мечі та низка наконечників списів, а також шоломи і металеві посудини, використані як урни. В той же час типовими для старожитностей германського кола є однолезовий меч, а також, можливо, умбони круглих щитів, деякі типи списів та шпори.

Поєднання предметів озброєння обох груп свідчить, що члени дружини, поховані в Мутині, могли брати участь у військових діях на величезній території — від Галлії до Карпато-Дунайського регіону, що відбувалися протягом першої половини I ст. до н. е. — на межі ер. Як робочу гіпотезу можна припустити появу на Сеймі одного із загонів бастарнів (кельто-германців?), відомих, зокрема, за подіями 28 р. до н. е. на Нижньому Дунаї.

- Жаров, Г. В., Терпиловский, Р. В. 2013. Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме. *Stratum plus*, 4, с. 35-41.
- Жаров, Г. В., Терпиловский, Р. В. 2014. Мутинський могильник. *Культурні і поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації*. Наукові студії, 7, Львів; Винники: Априорі, с. 159-172.
- Кухаренко, Ю. В. 1970. Погребение у с. Пересыпки. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 176, с. 33-35.
- Максимов, Е. В. 1972. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Київ: Наукова думка.
- Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. Київ: Наукова думка.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1994. Посейм'я у латенський час. *Археологія*, 3, с. 41-51.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1994. О связях населения Центральной Европы и востока Днепровского Левобережья в латенское и раннеримское время. In: Kokowski, A. (ed.) *Kultura przeworska, 1*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskie, s. 159-181.
- Поболь, Л. Д. 1971. *Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубинецкой культуры)*. Минск: Наука и техника.
- Смирнова, Г. И., Мегей, В. Ф. 2000. Могильник типа Поянешть-Лукашевка у с. Долиняны (раскопки 1985, 1987, 1988 гг.). *Stratum plus*, 4, с. 156-171.
- Терпиловский, Р. В., Білинська, Л. І. 2010. Тілоспалення знатного воїна рубежу ер на Сеймі. *Археологія*, 3, с. 81-88.
- Bochnak, T. 2005. *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bochnak, T. 2005-2006. L'umbo à pointe centrale d'Alise-Sainte-Reine (Côte-d'Or) dans son contexte d'Europe centrale et septentrionale. *Antiquités nationales*, 38, p. 67-76.
- Bochnak, T. 2015. *Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i oksywskiej na ziemiach Polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Zróżnicowanie — drogi napływu — kontekst kulturowy*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bochnak, T., Czarnecka K. 2004—2005. Iron scabbard-plates decorated in openwork technique (opus interrabile) in Central Europe. Celtic import or locally made copy? *ANDOS. Studies of the Ancient World*, 4-5, p. 25-34.
- Czarnecka, K. 2007. Brothers-in-arms? Graves from the Pre-Roman period furnished with a double set of weaponry. *Archaeologia Baltica*, 8, p. 47-57.
- Czarnecka, K. 2007a. *Oblin. Ein Graberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien*. Monumenta Archaeologica Barbarica, XIII, Warszawa.
- Czarnecka, K. 1997. Germanic weaponry of the Przeworsk culture and its Celtic Background. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 8, p. 291-297.
- Dąbrowska, T. 1988. *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia — zasięg — powiązania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dąbrowska, T. 2008. *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, VII.
- Droberjar, E. 2006. Planaňská skupina grossromstedtské kultury. K chronologii germánských nálezů a lokalit v Čechách na sklonku doby laténské a počátkach doby římské. In: Droberjar, E., Lutovský, M. (eds.) *Archeologie Barbarů 2005*, Praha, s. 11-90.
- Eggers, H. J. 1951. *Das römische Import im freien Germanien*. Hamburg.

- Ginalski, J. 1991. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna. *Przegląd Archeologiczny*, 38, s. 53-84.
- Jażdżewska, M. 1994. Ciekawsze zespoły grobowe ze śladami wpływów celtyckich na cmentarzysku kultury przeworskiej w Siemiechowie, woj. Sieradzkie. In: Kokowski, A. (ed.) *Kultura przeworska*, 1. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 107-126.
- Mihaljević, M., Dizdar, M. 2007. Late La Tene Bronze Helmet from the River Sava near Stara Gradiška. *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu*, XL, s. 117-146.
- Kostrzewski, J. 1919. *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*. Teil I. Mannus-Bibliothek, 18, Leipzig; Würzburg.
- Łuczkiwicz, P. 2006. *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim*. Archaeologia Militaria, II, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Łuczkiwicz, P., Terpilovskij, R. 2012. Grób wojownika z młodszego okresu przedrzymskiego z miejscowości Mutyn na północno-wschodnie Ukrainie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXIII, Rzeszów. s. 155-174.
- Schaaf, U. 1988. Keltische Helme. In: *Antike Helme*. Mainz, S. 293-317.
- Slobodian, T., Terpilovskij, R. 2021. Possibilities of cremated bones research: correlation of metal traces on skeleton with funeral rituals and traditions of ancient societies. *Antropologischer Anzeiger*, 78/1-2, Stuttgart, p. 33-58.
- Terpilovskiy, R., Zharov, G. 2013. A Warrior Cemetery remation from the Turn of Eras on the River Seym. In: Khrapunov, I., Stylegar, F. A. (eds.) *Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand; Simferopol: Dolya, p. 409-419.
- Völling, T. 1994. Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit. *Bericht der Romisch-Germanischen Kommission*, 75, S. 147-282.

Надійшла 03.02.2021

Г. В. Жаров¹, Р. В. Терпиловский²

¹ Заместитель директора ГП НИЦ «Охранная археологическая служба Украины» Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-5177-9278, lae-oasu@ukr.net

² Доктор исторических наук, заведующий кафедрой археологии и музееведения

Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, ORCID 0000-0001-8111-0794, rostt@knu.ua

ОРУЖИЕ МУТИНСКОГО МОГИЛЬНИКА

Могильник рубежа эр близ с. Мутин Кролевецкого р-на Сумской обл. был исследован Левобережной экспедицией Института археологии НАН Украины весной 2010 г.

Мутинский могильник в ряде отношений уникален как для Восточной, так и Центральной Европы. Все захоронения, урновые кремации, очевидно, принадлежали воинам-профессионалам высокого ранга. Каждое погребение сопровождалось представительным набором оружия (согнутый меч и наконечник копья, умбон щита, шлем и др.) и воинского снаряжения (шпоры, части портупей, фибулы).

Ряд сосудов, служивших урнами, напоминают керамику памятников типа Харивка (Харьевка), сочетающих черты зарубинецкой культуры и таких культур, как пшеворская и оксывская на территории Польши. Синхронность совершенных захоронений, возможно, свидетельствует, что дружинники погибли в одной из битв. Хотя кремации с оружием в импортных металлических сосудах, использованных в качестве урн, встречаются в пшеворской и оксывской культурах, подобные дружинные могильники там не известны.

Уникальность Мутина заключается в том, что он является исключительно дружинным могильником финала предримского времени, расположенным, кроме того, на восточной окраине ареала латенизированных культур. Комплекс вооружения, составлявший основную часть инвентаря каждого погребения Мутина, имеет близкие аналогии в германских культурах Средней Европы, отмеченных значительным кельтским влиянием. К таким латенским чертам относятся импортные обоюдоострые мечи, ряд наконечников копий, шлемы и металлические сосуды, использованные в качестве урн. В то же время типичными для древностей германского круга являются однолезвийный меч, умбоны щитов, некоторые типы копий, шпоры и др.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Мутинский дружинный могильник, памятники типа Харивка (Харьевка), зарубинецкая культура, поздний латенский (предримский) период, оружие.

Henadii V. Zharov¹, Rostyslav V. Terpylovskiy²

¹ Vice-director of The Protective Archaeological Service of Ukraine, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-5177-9278, lae-oasu@ukr.net

² D.Sc. in History, Head of the Archaeology and Museum Studies Department, of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, ORCID 0000-0001-8111-0794, rostt@knu.ua

WEAPONS OF THE MUTYN CEMETERY

The necropolis of the turn of the era near Mutyn village of the Krolevets district (Sumy Region) was explored by the Left-bank Ukraine expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in spring 2010.

The Mutyn cemetery is a unique site in several respects, both for Eastern and Central Europe. All the 14 graves, urn cremations, obviously belonged to professional warriors of a high rank. Every burial was accompanied by a representative set

of weapons (a bended sword and a spearhead, a shield umbo, a helmet and etc.), as well as the warrior's equipment (spurs, fragments of sword-belts, fibulae).

Several ceremonial ceramic urn vessels look like tableware from the local sites of the Khariivka type, combining the Zarubyntsi culture and Central European features in such cultures, such as Przeworsk and Oksywie on the territory of Poland. The synchronism of the graves is possibly the evidence that these warriors were killed in one of the battles. Although cremations in urns of imported metal vessels, accompanied with weapons, are known in the Przeworsk and Oksywie cultures, similar cemeteries of warriors are not known there.

Nevertheless, the Mutyn cemetery is unique because it consists of only warriors' graves from the final stage of the pre-Roman period and, moreover, it was located on the eastern extremity of the area occupied by cultures under the La Tène influence. A weaponry complex, which consisted mainly of the inventory of each burial from the Mutyn cemetery has close analogies in Germanic cultures of Central Europe marked as instances of significant Celtic influence. Such La Tène features include imported double-edged swords, several spearheads, helmets and metal vessels used as urns. At the same time, typical for Germanic antiquities are single-edge swords, shield umbos, some types of spearheads, spurs and etc.

Key words: Mutyn warriors' cemetery, sites of the Harivka type, Zarubyntsi culture, Late La Tène (pre-Roman) period, weapons.

References

- Zharov, H. V., Terpylovskiy, R. V. 2013. Metallicheskie sosudy Mutynskogo mogilnika na Seime. *Stratum plus*, 4, p. 35-41.
- Zharov, H. V., Terpylovskiy, R. V. 2014. Mutynskiy mohylnyk. *Kultovi i pokhovalni pamiatky u Vislo-Dniprovskomuh rehioni: problemy interpretatsii*. Naukovi studii, 7, Lviv; Vynnyky: Apriori, p. 159-172.
- Kukhareno, Yu. V. 1970. Pogrebeniye u s. Peresycki. *Materialy i issledovaniya po arkhologii SSSR*, 176, p. 33-35.
- Maksymov, Ye. V. 1972. *Srednee Podneprove na rubezhe nashei ery*. Kyiv: Naukova dumka.
- Maksymov, E. V. 1982. *Zarubinetskaia kultura na territorii USSR*. Kyiv: Naukova dumka.
- Oblomskiy, A. M., Terpylovskiy, R. V. 1994. Poseimia u latenskiy chas. *Arheologia*, 3, p. 41-51.
- Oblomskiy, A. M., Terpylovskiy, R. V. 1994. O svyaziakh naseleniia Tsentralnoi Evropy i vostoka Dneprovskogo Levoberezhia v latenskoe i rannerimskoe vremia. In: Kokowski, A. (ed.) *Kultura przeworska*, 1, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, s. 159-181.
- Pobol, L. D. 1971. *Slavianskie drevnosti Belorussii (rannii etap zarubinetskoj kultury)*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Smyrnova, H. I., Mehei, V. F. 2000. Mogilnik tipa Poianesht-Lukashevka u s. Dolyniany (raskopki 1985, 1987, 1988 gg.). *Stratum plus*, 4, p. 156-171.
- Terpylovskiy, R. V., Bilynska, L. I. 2010. Tilospalennia znatnoho voina rubezhu er na Seimi. *Arheologia*, 3, p. 81-88.
- Bochnak, T. 2005. *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bochnak, T. 2005-2006. L'umbo à pointe centrale d'Alise-Sainte-Reine (Côte-d'Or) dans son contexte d'Europe centrale et septentrionale. *Antiquités nationales*, 38, p. 67-76.
- Bochnak, T. 2015. *Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i oksywiejskiej na ziemiach Polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Zróżnicowanie - drogi napływu - kontekst kulturowy*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bochnak, T., Czarnecka K. 2004-2005. Iron scabbard-plates decorated in openwork technique (opus interrasilis) in Central Europe. Celtic import or locally made copy? *ANDOS. Studies of the Ancient World*, 4-5, p. 25-34.
- Czarnecka, K. 2007. Brothers-in-arms? Graves from the Pre-Roman period furnished with a double set of weaponry. *Archaeologia Baltica*, 8, p. 47-57.
- Czarnecka, K. 2007a. *Oblin. Ein Graberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien*. Monumenta Archaeologica Barbarica, XIII, Warszawa.
- Czarnecka, K. 1997. Germanic weaponry of the Przeworsk culture and its Celtic Background. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 8, p. 291-297.
- Dąbrowska, T. 1988. *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia - zasięg - powiązania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dąbrowska, T. 2008. *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, VII.
- Droberjar, E. 2006. Planaňská skupina grossromstedtské kultury. K chronologii germánských nálezů a lokalit v Čechách na sklonku doby laténské a počátkach doby římské. In: Droberjar, E., Lutovský, M. (eds.) *Archeologie Barbarů 2005*, Praha, s. 11-90.
- Eggers, H. J. 1951. *Das römische Import im freien Germanien*. Hamburg.
- Ginalski, J. 1991. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna. *Przegląd Archeologiczny*, 38, s. 53-84.
- Jażdżewska, M. 1994. Ciekawsze zespoły grobowe ze śladami wpływów celtyckich na cmentarzysku kultury przeworskiej w Siemieczowie, woj. Sieradzkie. In: Kokowski, A. (ed.) *Kultura przeworska*, 1, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, s. 107-126.
- Mihaljević, M., Dizdār, M. 2007. Late La Tène Bronze Helmet from the River Sava near Stara Gradiška. *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu*, XL, s. 117-146.
- Kostrzewski, J. 1919. *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*. Teil I. Mannus-Bibliothek, 18, Leipzig; Würzburg.
- Łuczkiwicz, P. 2006. *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim*. Archaeologia Militaria, II, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej.

- Łuczkiwicz, P., Terpilovskij, R. 2012. Grób wojownika z młodszego okresu przedrzymskiego z miejscowości Mutyn na północno-wschodnie Ukrainie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXIII, Rzeszów. s. 155-174.
- Schaaf, U. 1988. Keltische Helme. In: *Antike Helme*. Mainz, S. 293-317.
- Slobodian, T., Terpilovskij, R. 2020. Possibilities of cremated bones research: correlation of metal traces on skeleton with funeral rituals and traditions of ancient societies. *Antropologischer Anzeiger*, 78/1-2, Stuttgart, p. 33-58.).
- Terpilovskiy, R., Zharov, G. 2013. A Warrior Cemetery remation from the Turn of Eras on the River Seym. In: Khrapunov, I., Stylegar, F. A. (eds.) *Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand; Simferopol: Dolya, p. 409-419.
- Völling, T. 1994. Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit. *Bericht der Romisch-Germanischen Kommission*, 75, S. 147-282.